

**ПРАВОВЕ ОФОРМЛЕННЯ ІНСТИТУТУ НАРОДНИХ СУДІВ І НАРОДНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ
У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ**

**LEGAL REGISTRATION OF THE INSTITUTION OF PEOPLE'S COURTS AND PEOPLE'S
ASSESSORS IN THE LEGISLATION OF THE UKRAINIAN SSR IN THE FIRST HALF
OF THE 20TH CENTURY**

Шевчук Я.В.,

**к.ю.н., доцент кафедри історії держави і права
Національний університет «Одеська юридична академія»**

Угненко Т.В.,

**к.ю.н., доцент кафедри історії держави і права
Національний університет «Одеська юридична академія»**

У статті охарактеризовано правове оформлення інституту народних судів і народних засідателів у законодавстві Української Соціалістичної Радянської Республіки в першій половині ХХ ст. Виявлено, що в зазначений період у радянському законодавстві був більш чітко окреслений правовий статус народних засідателів, визначений порядок їх обрання та механізм реалізації ними повноважень, закріплені гарантії участі населення у відправленні правосуддя.

Ключові слова: народні засідателі, правосуддя, гарантії, судочинство.

В статье охарактеризовано правовое оформление института народных судов и народных заседателей в законодательстве Украинской Социалистической Советской Республики в первой половине ХХ в. Выявлено, что в данный период в советском законодательстве был более точно определен правовой статус народных заседателей, порядок их избрания и механизм реализации ими полномочий, закреплены гарантии участия населения в осуществлении правосудия.

Ключевые слова: народные заседатели, правосудие, гарантии, судопроизводство.

The article describes the legal design of the institution of people's courts and people's assessors in the legislation of the Ukrainian SSR in the first half of the 20th century. It was revealed that in this period the legal status of people's assessors, the procedure for their election and the mechanism for exercising their powers, were defined in Soviet legislation, and guarantees for the participation of the population in the administration of justice were enshrined.

Key words: people's assessors, justice, guarantees, litigation.

Повернення до влади Української Центральної Ради, а потім встановлення нового політичного режиму за П. Скоропадського перервали процес радянського державного будівництва на українських територіях. Однак на інших територіях, контрольованих більшовиками, він набирив темпів і під впливом нових умов було ухвалено низку важливих документів, які змінювали систему судоустрою та судочинства в країні. Зокрема, 15 лютого 1918 р. урядом Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (далі – РСФРР) було опубліковано Декрет про суд № 2, а 20 липня 1918 р. – Декрет про суд № 3, а також підготовлено низку інструкцій та інших документів для народних судів і революційних трибуналів [1, с. 45]. Декрет Всеросійського центрального виконавчого комітету (далі – ВЦВК) і Ради народних комісарів (далі – РНК) про суд № 2 був ухвалений 15 лютого 1918 р. і повинен був більш чітко окреслити контури нової судової системи та ліквідувати чисельні прогалини, допущені в першому декреті. Також, на думку лідерів більшовицької та ліво-есерівської партії, які вели в цей період напружену боротьбу між собою, новий декрет мав остаточно закріпити таку модель судоустрою та судочинства, яку відстоювала кожна з політичних сил [2, с. 89–90]. Як і в попередні періоди, есери відстоювали ідею збереження дореволюційної моделі судоустрою, наполягали на збереженні провідної ролі професійного судді в судовому процесі та здійсненні судочинства на основі, передусім, нормативно-правових актів. Натомість більшовики прагнули до розвинення «народної» моделі судоустрою і судочинства, яка передбачала розширення ролі мас у судових процесах [3, с. 19–20]. Аналіз декрету засвідчив, що жодній зі сторін не вдалося остаточно протиснути власну модель, тож ухвалений документ, як і попередній, був втіленням компромісів і взаємних поступок. Це, зокрема, стосується й інституту народних засідателів. Так, есери розглядали народних за-

сідателів як прототип суду присяжних у дореволюційній Росії та прагнули лише демократизувати процес формування їх складу, розширивши представництво для всіх верств населення, та збільшити їхню юрисдикцію завдяки передачі на розгляд суду народних засідателів не лише кримінальних (як це було за Російської імперії), а й цивільних справ (явище, притаманне багатьом країнам англо-саксонської правової сім'ї). Такий підхід знайшов своє відображення в змісті Декрету № 2.

По-перше, у зв'язку із запровадженням дворівневої судової системи, яка стала складатися з місцевих народних судів і окружних народних судів, інститут народних засідателів почав функціонувати на обох рівнях [4, с. 89–90].

По-друге, змінилася кількість представників народу, які брали участь у судовому процесі. З ухваленням декрету розгляд справ у цивільних відділеннях відбувався в складі трьох постійних членів окружного народного суду та чотирьох народних засідателів. Із кримінальних справ засідання відбувалося в складі дванадцяти чергових засідателів і двох запасних на чолі з одним із постійних членів суду. Як і в попередній період, загальні списки народних засідателів повинні були складатися губернськими та місцевими Радами на підставі списку кандидатів, наданих місцевими районними та волосними Радами. Чергові списки кожної сесії складалися шляхом жеребкування виконавчими комітетами Рад.

Отже, і це неодноразово підкреслювалося в науковій літературі, суд із кримінальних справ зовнішньо почав нагадувати старі кримінальні палати окружних судів, які функціонували в Російській імперії з 1864 р. і здійснювали судочинство за участі присяжних засідателів.

Водночас, говорячи про подібність судової системи, закріпленої в Декреті № 2, дореволюційній моделі судоустрою, варто підкреслити, що ця подібність мала більше зовнішній, формальний характер. Значна частина поло-

жень документа, як того і прагнули більшовики, фактично забезпечувала реалізацію їхньої моделі суду.

Ст. 3 згаданого Декрету запроваджувала принцип тимчасової грошової компенсації за виконання обов'язків народних засідателів: «Примітка. Розмір добової винагороди засідателів визначається тими ж Радами з обов'язковістю поступового переходу до безкоштовного несення громадянами державної повинності по відправленню правосуддя» [4, с. 90]. Ідея матеріальної компенсації за участь у судових засіданнях не була новою в теорії права – дореволюційні дослідники досить часто наголошували на тому, що здійснення функцій присяжного на громадських засадах безоплатно негативно позначається на ставленні населення до виконання своїх обов'язків, породжує прагнення їх всіляко уникнути тощо. Однак до 1917 р. не було жодних спроб вирішити це питання. Для лідерів більшовицької партії, основною опорою якої було малозабезпечене населення, зайняте на постійних роботах, розв'язання питання матеріальної компенсації стало життєво важливим, оскільки інакше складно було розраховувати на домінування серед засідателів представників лояльних до більшовицької партії прошарків. У разі реалізації такої норми утворювалися фінансові гарантії здійснення права населення на участь у судочинстві, яке за протилежних умов перетворювалось для основної частини людей на фікцію або, як і в дореволюційні часи, обтяжливий обов'язок.

Ст. 29 згаданого Декрету, зберігаючи колегіальний порядок ведення прав, водночас суттєво розширила обсяг прав народних засідателів, надавши їм можливості, які були відсутні в присяжних засідателів. Зокрема, на відміну від останніх, народні засідателі не тільки вирішували питання про винність або невинність підсудного, але й встановлювали факт злочину та визначали міру покарання [4, с. 90]. Крім того, продовжуючи реалізовувати теорію пріоритетності революційної совісті та правосвідомості над іншими джерелами права, зокрема і нормативно-правовими актами, зазначений Декрет надавав народним засідателям право за власним переконанням зменшувати встановлене законом покарання аж до умовної міри або до цілковитого звільнення засудженого [4, с. 90]. Внаслідок запланованих нововведень зменшувалася залежність засідателя від професійного судді, що виникала через правову необізнаність засідателя, його незнання чинних законів, принципів правосуддя тощо.

Водночас були суттєво звужені права головуючого в суді, який, за вимогою есерів, обирався серед професійних юристів і найчастіше належав до представників старого судового апарату (судді, адвокати тощо), лояльність яких до нової влади завжди викликала великі сумніви. Так, вищезгадана ст. 29 Декрету передбачала позбавлення головуючого в народному суді права самостійно обирати та призначати покарання – він лише надавав висновок про перелік видів покарання, передбачених законом за конкретний злочин. Загалом, можна погодитися з висновком дослідників, які, оцінюючи нову модель суду, говорять про номінальну владу професійного судді в судовому процесі та перехід основної частини повноважень до рук народних засідателів [5, с. 16]. Йдеться про легалізацію наявного після революції становища на місцях, де першорядну роль у процесі відігравали, здебільшого, саме рядові громадяни.

Необхідно підкреслити, що рішення про надання пріоритетності в ухваленні рішень народним засідателям над професійними суддями було значною мірою вимушеним і спрямованим на розв'язання суто поточних питань – обмеження контролю дореволюційних суддів над судовою сферою. М. Кожевников справедливо зазначав: «Чим можна пояснити встановлення для окружного суду правил, які обмежують участь головуючого у вирішенні питань вироку. Варто думати, що в суд були допущені старі спеціалісти-юристи, знання яких треба було використо-

вувати, залучаючи їх до головування в судах, але водночас ставлячи їх під контроль народних засідателів» [6, с. 33]. Показово, що, як тільки така загроза минула, більшовики повернулися до старої моделі взаємовідносин судді та засідателів, яка базувалася на принципах колегіальності та рівності їхніх прав у судовому процесі.

Отже, підсумовуючи аналіз основних положень Декрету № 2, варто зазначити, що він мав суттєве значення для подальшої еволюції інституту народних засідателів, оскільки розширив перелік їхніх прав і запровадив механізми впливу на постійних суддів.

Подальша трансформація судової системи була пов'язана із завершенням протистояння між більшовиками та лівими есерами, вилученням останніх з коаліційного уряду та монополізацією влади більшовиками. Більшовиків не задовольняла наявність у судовій системі радянської держави залишків дореволюційних інститутів і їх тривале збереження пояснювалося необхідністю досягнення компромісу із союзниками. Коли потреба в компромісі відпала, В.І. Ленін і його оточення розпочали остаточну перебудову судоустрою і судочинства на новий лад.

Новий Декрет про суд № 3 від 20 червня 1918 р., хоча і передбачав збереження окружних народних судів, головною роллю у судочинстві відводив місцевим народним судам, компетенція яких була суттєво розширена завдяки передачі основної частини справ із відання судів округу. Це рішення, загалом, відповідало практиці радянського будівництва в регіонах, де більшість низових ланок більшовиків, які були прихильниками теорії «єдиного народного суду», саботували впровадження положень про створення окружних судів і розглядали більшість справ у місцевих народних судах [2, с. 96]. Правовий статус народних засідателів практично не зазнав змін. Можна говорити лише про підвищення їхньої ролі під час розгляду цивільних справ через зменшення кількості професійних суддів із трьох до одного.

Перші три декрети про суд радянської влади юридично оформили та закріпили інститут народних засідателів у судовій системі країни, а також заклали основи їхнього правового статусу. Водночас чимало питань організаційного характеру, а саме: порядок виборів і відкликання народних засідателів, організація роботи в судах, встановлення соціально-економічних гарантій їхньої діяльності тощо, не знайшли свого висвітлення в цих документах. Профільному органу з управління судовою системою, яким на той час став новостворений Наркомат юстиції Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, довелося розробити низку підзаконних актів, які повинні були ліквідувати лакуни, що виникли в законодавстві. Так, 23 червня 1918 р. була розроблена й ухвалена інструкція, в якій, окрім вирішення загальних питань, пов'язаних із судоустроєм країни, регулювався порядок виборів народних засідателів. Інструкція встановлювала, що першим етапом виборчого процесу є формування списків народних засідателів, яке здійснювалося організаціями, лояльними до нової влади: політичні партії, професійні робітничі союзи, робочі кооперативи, фабзавкоми тощо. Наступним етапом було затвердження списків виконкомами Рад, після чого народні засідателі допускалися до участі в судових засіданнях. Оновлення списків планувалося проводити щороку з метою забезпечення постійної ротації засідателів [7, с. 597]. Аналіз положень Інструкції Наркомосту дозволяє дійти висновку, що радянський уряд і надалі розглядав народних засідателів як важливий інструмент класової боротьби та засіб реалізації радянської влади під час здійснення правосуддя.

Одночасно з Інструкцією Наркомосту, у РСФРР був ухвалений наказ народного комісара з військових справ, яким передбачалося впровадження інституту народних засідателів у полкові та ротні військові суди. Згідно із зазначеним документом, у засіданнях військових судів по-

винні були брати участь два представники від солдатів, які обиралися шляхом таємного голосування всім командним і рядовим складом полку чи роти. Правовий статус вищезазначених військових засідателів був аналогічним статусу цивільних засідателів і визначався на основі загального Декрету № 2 про суд.

Різноманітність декретів, інструкцій, наказів у сфері судоустрою, ухвалених протягом першого року існування радянської влади, звісно, не могла не ускладнити процес управління судовою системою, що, своєю чергою, обумовило прагнення уряду до уніфікації комплексу наявних правових джерел. Крім того, у процесі уніфікації та створенні нового нормативного акта більшовики могли переглянути раніше введені «компромисні» положення, потреба в яких, внаслідок ліквідації союзу з лівими есерами, на даному етапі цілком відпала.

У листопаді 1918 р. ВЦВК затвердив нове положення «Про народний суд РСФРР», яке законодавчо закріпило існування в країні єдиного народного суду та внесло суттєві зміни в правовий статус народних засідателів [8].

Першим, на що варто звернути увагу, стали зміни в складі народного суду – ст. ст. 1, 5 Положення передбачали, що «суд може діяти в складі: 1) одного постійного Народного Судді; 2) постійного Судді та двох чергових народних засідателів; 3) постійного Судді та шести чергових народних засідателів» [8]. Обрання одного із трьох визначених складів народного суду обумовлювалося характером справи, яка розглядалася на засіданні. Під час розгляду більшості кримінальних і всіх цивільних справ народний суд діяв у складі постійного судді та двох чергових народних засідателів (ст. 8 Положення). Колегія із шести чергових народних засідателів розглядала справи про вчинення особливо небезпечних злочинів, а за бажанням судді розширена колегія могла бути залучена до розгляду інших кримінальних справ [8].

Варто сказати, що ідея збереження в судочинстві інституту народних засідателів викликала в той час неоднозначну реакцію. Деякі юристи (зокрема й член колегії Наркомату М. Козловський) прямо висловлювалися за його скасування, вважаючи «не найкращим породженням лібералізму». Однак ідея скасування інституту народних засідателів, незважаючи на справедливості критичних зауважень на їхню адресу, не була підтримана керівництвом країни. На наш погляд, цьому сприяли відсутність професійного корпусу лояльних до радянської влади суддів, небажання йти на конфлікт із народними масами, які негативно могли відреагувати на спробу їх усунення від судочинства, а також підтримка рядовим і керівним складом партії положення партійної програми про безпосередню участь населення в здійсненні судочинства.

Положення зберігало такі базові принципи правового статусу народних засідателів, як виборність і змінність. Як і на попередніх етапах, робітничі організації, волосні та сільські Ради повинні були підготувати списки кандидатів у народні засідателі. Останні повинні були задовольняти лише одній ключовій умові – мати право обирати й бути обраними до Ради [8.]. Якщо згадати положення ст. 64–65 Конституції РСФРР 1918 р., що регулювали питання надання населенню виборчих прав, можна дійти висновку, що народними засідателями могли бути обрані виключно представники робітничого або сільського населення, за умови, що вони не використовували найману працю і не служили в царській адміністрації чи органах правопорядку, яким на день виборів виповнилося 18 років. Крім того, не могли бути обраними на посаду народних засідателів недієздатні особи, а також ті, які були засуджені за вчинення корисливих злочинів [9].

Участь народних засідателів у здійсненні правосуддя і надалі розглядалася як обов'язок особи, ухилення від якого каралося штрафом у розмірі до 100 крб. (ст. 20 Положення) [8].

Держава закріплювала економічні гарантії здійснення цього обов'язку і прагнула захистити матеріальні інтереси громадян. Аналіз ст. 18 Положення доводить, що держава остаточно перейшла до принципу матеріальної компенсації виконання покладених на особу обов'язків, які відривали її від основної трудової діяльності. За кожним засідателем, який брав участь у судових засіданнях, зберігалася його заробітна плата, а особам, які займалися сільським господарством або ремеслом, і не мали постійного місця роботи, з державного бюджету виплачувалися добові в розмірі мінімальної заробної плати визначеної місцевості [8].

Правовий статус народних засідателів за Положенням 1918 р. залишався загалом незмінним. Як і на попередньому етапі, вони користувалися рівними з народним суддею правами і могли брати активну участь у відправленні правосуддя на будь-якому з його етапів [8]. Забезпеченням реалізації цих прав, на нашу думку, можна вважати також і деформалізацію судочинства та збереження як основного джерела права «революційної правосвідомості». Під час розроблення даного акта Наркомат юстиції неодноразово наголошував на необхідності спрощення судової процедури, ліквідації «архаїчних», на їхню думку, елементів судочинства. Водночас основним аргументом було забезпечення створення умов для здійснення народного правосуддя.

Отже, положення «Про народний суд РСФРР» від 1918 р. більш чітко окреслило правовий статус народних засідателів, визначило порядок їх обрання та механізм реалізації ними повноважень, закріпило гарантії участі населення у відправленні правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзидзоев Д. Становление советской судебной системы (1917–1930 гг.) / Д. Дзидзоев // Вестник Владикавказского научного центра. – 2008. – № 4. – С. 41–46.
2. Коссов А. Окружные народные суды в судебной системе РСФСР (февраль – ноябрь 1918 г.) / А. Коссов // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. – 2009. – № 11. – С. 87–96.
3. Курский Д. Основы революционного суда : доклад на I Всероссийском съезде областных и губернских комиссаров юстиции, 1918 г. / Д. Курский // Избранные статьи и речи. – М., 1958. – С. 18–25.
4. О суде : Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета от 7 марта 1918 г. // СУ РСФСР. – 1918. – № 26. – Ст. 420 (347).
5. Стучка П. Старый и новый суд / П. Стучка // Материалы Народного комиссариата юстиции. – Вып. II. – М., 1918. – С. 54–68.
6. Кожевников М. История советского суда / М. Кожевников. – М. : Госюриздат, 1957. – 383 с.
7. Об организации и действии местных народных судов : Постановление Народного Комиссариата Юстиции РСФСР от 23 июля 1918 г. : Инструкция // СУ РСФСР. – 1918. – № 53. – Ст. 597.
8. Декрет Совета Народных Комиссаров РСФСР от 30 ноября 1918 г. «Положение о народном суде РСФСР» // СУ РСФСР. – 1918. – № 85. – ст. 889.
9. Конституция (Основной Закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. Принята V Всероссийским съездом Советов 10 июля 1918 года // СУ РСФСР. – 1918. – № 51. – Ст. 582.